

આજની ઘડી રળિયામણી

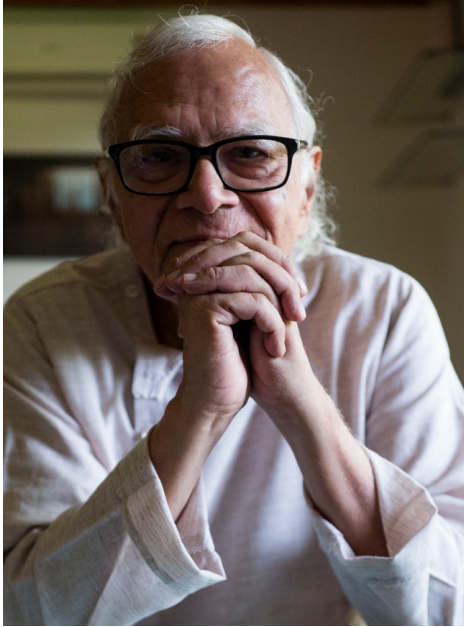
• પ્રકાશ ન. શાહ

વરસેક પર (જુલાઈ ૨૦, ૨૦૧૯) ન કોર્પોરેટ, ન ધર્મસંસ્થાન, ન રાજકીય સંઘાન, કેવળ મિત્રોની સહજ પહેલથી પ્રકાશોત્સવ યોજાયો હતો. ચીલેચાલુ ભાષણો(હસમુખ પટેલના શબ્દોમાં 'શ્રદ્ધાંજલિ સભા')થી હટીને મૉક કોર્ટેનું આયોજન આ અવસરની એક વિશેષતા હતી. કાર્યક્રમના અંતભાગમાં ઉવીશ કોઠારી અને આયોજકોની સૂચના મુજબ મારે નિરાંતવા પ્રતિભાવ આપવાનો હતો. ત્યાર પછી એકથી વધુ વાર, મારે એ વક્તવ્ય પ્રકાશિત કરવું એવું સૂચન અને માંગ થતાં રહ્યાં છે. મેં કોઈ પૂર્વલિખિત વક્તવ્ય નહોતું આપ્યું એટલે જે સહજ સૂચ્યું અને બોલાયું હતું તે રેકોર્ડિંગ પરથી સંપાદિત કરીને અહીં મૂક્યું છે.

...

મને એ બહુ જ ચમત્કારિક લાગ્યું કે મારા આટલા બધા મિત્રો છે, વયભેદ વગરના. કંઈ ને કંઈ કામ કરવાનો પ્રસંગ બનતો ગયો અને મિત્રો ઉમેરાતા ગયા. જો કે, અંશીના ઉંબર મહિનાઓમાં મારે કહેવું જોઈએ કે, આ જુમલો મારી વચને પણ આભારી હશે.

યાદ આવે છે, ૨૦૦૪ની ચૂંટણીના ગાળામાં 'દિવ્ય ભાસ્કર'માં એક તરુણ રિપોર્ટર સાથે વાત ચાલતી હતી. એણે કહ્યું કે આજે તો એક જાલીમ વાત થઈ ગઈ - જુવાન હોવું ને વળી છાપામાં હોવું, જાલીમથી ઓછું તો કશું બને પણ શાનું. કહે, આજે મેં એક એવો 'આઈડિયા' સાંભળ્યો કે ચૂંટણીમાં આપણને કોઈ પણ ઉમેદવાર પસંદ નથી પડતો, તો એવું પણ એક ખાનું હોવું જોઈએ બેલેટપેપરમાં. મેં એને કહ્યું કે ૧૯૭૯ ઉતરતે મેં એવી હિમાયત કરતો તંત્રીલેખ 'જનસત્તા'માં લખ્યો હતો - 'અલ્પવિરામ'-ખ્યાત વાસુદેવ મહેતા ત્યારે 'સંદેશ'માં

હતા અને એમણે મને કહ્યું કે એમાં 'ફ્રેશ બ્રીઝ'નો અનુભવ થાય છે. હવે આપણા તરુણ બંધુ કહે, હેં, ૧૯૭૮-૭૯માં? ત્યારે તો મારો જન્મ જ નહોતો થયો (કે પછી, 'જ્યારે મારો જન્મ થયેલો!')

કેટલાં બધાં વયજૂથના, કેટલા બધા મિત્રો મળ્યા! મેં કહ્યું કે આમ જુઓ, તો આ તો ઉંમરની કરામત થઈ. એમાં હું નિરુપાય છું, ઉંમર પણ નિરુપાય ... ને જમાનો પણ નિરુપાય. પણ થોડી થોડી મૈત્રી અને થોડું થોડું મિત્રમંડળ, થોડી થોડી પ્રવૃત્તિ એમ જે બધું બનતું ગયું. એમાંથી ઘડતર પણ કાંક કાંક થતું ગયું.

૧૯૬૧-'૬૨માં અમે મિત્રો યુવાપ્રવૃત્તિ ચલાવતા, 'આરત'ને નામે. એના મૂળમાં 'આર્ત' એ સંસ્કૃત પ્રયોગ હશે? સંસ્કાર જરૂર હતો, કામચે દુઃખતપ્તાનાં પ્રાણિનામ્ આર્તિનાશનમ્, એ અમર ઉદ્ગારનો. (આરત કહેતાં થોડોક સંસ્કાર ઉમાશંકરે એ અરસામાં ગની વિશે આરતભર્યા મુલાયમ કંઠ કે ભાવની જિકર કરી હતી એવોયે પણ હશે, કદાચ.)

'આરત' વિશે અમે નાનકડું, પાંચ-સાત લીટીનું એક લખાણ કરેલું. એનો મુખડો બાંધવા જેવું. અત્યારે એ સચવાયું નથી મારી પાસે, પણ એમાં જે એક સમ પર આવીને અમે ઠર્યાં હશું તે શબ્દ હતો સમસંવેદન. એ મિત્રો પૈકી દિલીપ ત્રિવેદી (દિલીપ ચંદુલાલ) અને સુવર્ણા ભટ્ટ (સુવર્ણા) સ્વાસ્થ્યવશ આજે અહીં ગૃહમાં નથી. હર્ષદ યાજ્ઞિક છે, અને જરી મોડેથી જોડાયેલા અચ્યુતભાઈ, અચ્યુત યાજ્ઞિક પણ. (ત્યારે અમે એમને જયેન્દ્ર જાની તરીકે ઓળખતા.) આ બધાં સાથે કામ કરતાં કરતાં અને અન્યથા પણ ધીરે ધીરે બીજા બે શબ્દો મારા ચેતાકોશમાં દૃઢપણે અંકિત થયા. લખતાં-વાંચતાં-ચર્ચતાં સૂઝતા ગયા - નિસબત અને વિકલ્પ. (ઘણાં વર્ષો પછી મારે નવો ઇ-મેઇલ એકાઉન્ટ ખોલવાનું થયું, ૨૦૧૪-'૧૫ના અરસામાં ત્યારે મારું વલણ જાણી ગયેલ કેતન રૂપેરાએ એને

સારુ પાસવર્ડમાં ચહીને 'નિસબત' શબ્દ ઉમેરેલો એ સાંભરે છે.) વચ્ચેનાં વરસોમાં, હજુ હું દૈનિકમાં હોઈશ અને 'નિરીક્ષક' સંભાળ્યું નહોતું ત્યારે, અઠવાડિક કાઢવાનું મન થયું - હસમુખભાઈ (હસમુખ પટેલ, અમીરગઢ) લખાપટ્ટી ને ખટપટ કરીને રજિસ્ટ્રેશન પણ લઈ આવ્યા. ત્યારે આવેલો શબ્દ હતો, 'અબઘડી' - હિયર ઍન્ડ નાઉ. અચ્યુતભાઈ વલ્લહના અરસામાં, કોલકાતા હશે ત્યારે 'નાઉ' મોકલાવતા એનો સંસ્કાર હશે. વિકલ્પ એ કોઈ આવતી કાલની વાત નથી. એ એક ચાલુ પ્રક્રિયા - ઑનગોઇંગ પ્રોસેસ અને સ્ટ્રગલ છે.

મિત્રો મળતા ગયા. કાર્યવશાત્ છૂટા પડતા ગયા. કર્મબાંધવી નહીં ત્યારે પણ ભાવબંધન, થોડી માયા, થોડો રાગ, લગરીક ઊંડું. આ તો એવું છે ને કે - કૉલેજ-વર્ષોમાં વિલ દુરાંની 'સ્ટૉરી ઑફ ફિલોસૉફી' વાંચેલી, એની અર્પણનોંધ, એરિયલને, તે સાંભરે છે. (પછીથી ધ્યાનમાં આવ્યું કે મુનશીએ 'શિશુ અને સખી'માંયે ઊઘડતે એ મૂકેલી છે.)

Grow strong my comrade ... that you may stand
Unshaken when I fall; that I may know
The shattered fragments of my song will come
At last to finer melody in you,

That I may tell my heart that you begin
Where passing I leave off, and fathom more

કહેવું પડે, દુરાંએ મીનાક્ષી ને રથ જેવા મારા ડાબેરી મિત્રોનીયે કાળજી લીધી છે ! જો કે, આમ તો, અહીં જે કૉમ્પેડની જિકર છે એ નરદમ નિજી, ઠેઠ વ્યક્તિગત વાત છે. ભેરુ કહો, ભિલ્લુ કહો, આ પંક્તિઓ વર્ષો લગી એમ જ ઘટાવી છે. વાત પણ સોજી છે કે તમારા તિતરબિતર તાણાવાણા કશોક વણાઈ ગૂંથાઈ શ્રુતિમધુર સુરાવટ રચી રહે છે. જેમ જેમ પ્રવૃત્તિઓમાં પડતો ગયો તેમ તેમ, જેમ જેમ સમજની ક્ષિતિજો વિસ્તરતી ગઈ તેમ તેમ, વીંછુડો ડંખતો ગયો અને ન્યાયી દુનિયાની લેહ લાગતી ગઈ તેમ તેમ કમબખ્ત પેલી કૉમરાડરી પણ વૈયક્તિક વ્યાખ્યાને વટી જઈ વ્યાપક બની, અને ...

જે બધું વાંચવા-વિચારવાનું - અને વર્તવાનું - થયું એની વીગતે વાત તો ક્યાં કરું, પણ એટલું કહું કે હું બી.એ. તો પાસ ક્લાસ હતો, પણ મારું વિધિવત્ ગ્રંથ્યુએશન જરી જાડી રીતે કહું તો ત્યાં સુધીમાં મેં વાંચેલાં પૈકી ત્રણ પુસ્તકોને આભારી હતું : 'હિંદ સ્વરાજ' (મો.ક. ગાંધી), 'હિંદુ વ્યૂ ઑફ લાઇફ' (સર્વપલ્લી રાઘાકૃષ્ણન) અને 'સ્વદેશી સમાજ' (રવીન્દ્રનાથ). આગળ ચાલતાં 'આરત'માં શિષ્ટ વાચનપ્રવૃત્તિ માટે આ ત્રણ પુસ્તકો ખાસ પસંદ કર્યાં હતાં. 'હિંદ સ્વરાજ' નિમિત્તે મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ સાથે 'પ્રકાશ'માં થયેલી બે ચર્ચાગોષ્ઠીઓએ એક નવું જ પરિચયદ્વાર ખોલી આપેલું આ ક્ષણે સાંભરે છે.

ગમે તેમ પણ, હું જે સમજ્યો તે એ કે આપણે વસીએ છીએ તો દુનિયાના એક હિસ્સામાં - અને એ હિસ્સાનો ધર્મસંસ્કૃતિ સહિતનો જે પણ વારસો તે જરૂર પામીએ છીએ. પણ એની સાથે, એનું ઉત્તમોત્તમ કાલવતે, આપણો સંબંધ દોડપટ્ટી(રનવે)થી પંખપ્રસાર(ટેક ઑફ)નો હોય, કોઈ બેડીબંધનનો નહીં. રાઘાકૃષ્ણનને વાંચતાં સમજાયું કે આ તો એક કૉમનવેલ્થ ઑફ રિલિજિયન્સ છે, કોઈ ગ્રંથબંધો સંપ્રદાય નથી. આમ પણ, મારી જે શાળા, મહિનગરની સરસ્વતી મંદિર હાઈસ્કૂલ, એ રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ સંચાલિત હતી, એટલે વિવેકાનંદના સાહિત્યનો પરિચય સહજ હતો, જેમાં વ્યાપકતા ભરી પડી હતી. મારા વર્ગશિક્ષક હરિશ્ચંદ્ર પટેલ(જે પછીથી ગુજરાત વિધાનસભાના અધ્યક્ષ થયા)ને કારણે શાલેય વર્ષોમાં જ હું રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના સીધા સંપર્કમાં મુકાયો. રાઘાકૃષ્ણન તો કૉલેજમાં વાંચ્યા પણ શાળામાં વિવેકાનંદનો પરિચય થયો હતો, એટલે સંઘપરિચયના કેટલાક અંશો વિશે વારણની સોઈ પણ સાથે લગી હતી. આગળ ચાલતાં સંઘ પરિવારના મોલી લક્ષ્મણરાવ ઇનામદાર (વકીલસાહેબ) સાથે નિકટ પરિચય થયો ત્યારે 'હિંદુ વ્યૂ ઑફ લાઇફ' ('હિંદુ જીવનદર્શન') વિશે એમણે વાતવાતમાં એક ટિપ્પણી કરી કે એમાં બધું જ છે, સિવાય કે હિંદુરાષ્ટ્ર. કૃતજ્ઞતાપૂર્વક કહું કે એમણે સંઘવિચાર સાથે મારી અમૂંઝણ શી વાતે હશે તે મને અનાયાસ જ સ્પષ્ટ કરી આપ્યું.

હમણાં મૉક કોર્ટમાં મારે વિશે નયનાની જુબાની લેવાઈ - એમાં કમાલ એવી થઈ કે નયનાબહેને કટે રનથી માંડીને બાઉન્સરની ગુંજાશ પ્રગટ કરી. કોર્ટે, 'મૉક' બુદ્ધિએ પૂછ્યું કે કેવા સોગંદ લેશો, જૈન કે નૉર્મલ. લાગલું નયનાબહેને કહ્યું, સેક્યુલર. (મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મારો આટલો બધો 'પ્રભાવ' મેં ધાર્યો નહોતો.) હશે ભાઈ, હિંદુ વ્યૂ ઑફ લાઇફ સમજવાને કારણે મને એક પ્રકારે જે મુક્તિબોધ થયો, તેણે સેક્યુલર ભૂમિકા કેળવવામાં મદદ કરી છે. જન્મે જૈન અને થોડું જૈનદર્શન વાંચેલું, એણે God as Creatorના ખયાલમાંથી નીકળવામાં ચોક્કસ જ ભૂમિકા ભજવી હશે. ઠીક જ કહ્યું છે, સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે.

આ વ્યાપક ભાવ, ભૂમાથી મોટું કોઈ સુખ નથી એવો ઐશ્વર્યબોધ અને એને લાયક વાસ્તવ વાસ્તે રચના અને સંઘર્ષની દૃષ્ટિએ મને 'હિંદ સ્વરાજ'માં એક સમાધાન લાઘ્યું. અક્ષરશઃ એમ નહીં પણ, દિશાસૂચનની રીતે, કમ્પેરિંગ નોટ્સની રીતે અને સાથે જ નિરક્ષીરવિવેક ને નીરમ રવીન્દ્રસંપર્ક.

રવીન્દ્રનાથનું જે ચિંતન હતું, ખાસ કરીને રાષ્ટ્રવાદની ચર્ચા, 'ગોરા' અને 'ઘરેબાહિરે' આ બધું વાંચવાવિચારવાનું બન્યું

એટલે રાષ્ટ્રને નામે એક સહજવત્સલ સંસ્પર્શ, કોઈક ક્ષણે રાષ્ટ્રવાદની મૂઠ યર્ધને જે વાગી શકે છે - હાલનાં વર્ષોનો તો જે સત્તાવાર જેવો વિમર્શ છે - એમાંથી ઊગરવાની સવલત પણ સદ્લાગ્યે મળી રહી.

બે પોતપોતાની તરેહના વિલક્ષણ ગાંધીજન, કાલેલકર ને કૃપાલાણી, એમના થકી ગુજરાત રવીન્દ્રપરિચયે રળિયાત છે. જો કે, ત્રિદીપ સુદ્દે હજુ હમણાનાં વરસોમાં રવીન્દ્રનાથનાં રાષ્ટ્રવાદ વિષયક વ્યાખ્યાનો ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં ત્યારે હાઇકુ પ્રસ્તાવનામાં મહેણું મારવાની એક-બે લીટીની તક જરૂર ઝડપી છે કે ગુજરાતે ગુરુદેવનું બધું ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે, સિવાય કે આ વ્યાખ્યાનો ! પણ એક વાત કહું, કાકાસાહેબની ? ગાંધીના માણસ હોવું એ કેવી મોટી વાત છે - ગુરુદેવે એક વાર બાપુને કહ્યું કે તમે અમારા દત્તબાબુને (દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરને) લઈ ગયા પછી પાછા આપવાનું નામ જ નથી લેતા. વારુ, આ કાકા, ઉમાશંકરે જેમને ગલરુ ઝરણામાં સિંધુરટણા જગવનાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે, એમણે એક લેખ કરેલો, સ્વદેશી વિશે. એ વાંચીને રોમાં રોલાંએ ટિપ્પણી કરી કે ગાંધીના માણસો એમના કરતાં વધારે ડાહ્યા થવાનું કરે છે. રોલાંની ને કાલેલકરની વાત આ હું જરા મારી ભાષામાં ગબડાવું છું. કાકાસાહેબે રોલાંને પુરાવાસર લખીને સમજાવ્યું કે આ ગાંધીની

જ વાત છે. રોલાંને તે ગ્રાહ્ય લાગ્યું અને એમણે ક્ષમા માગતો પત્ર લખ્યો. પણ કાકાસાહેબે જીવતેજીવત તે પ્રગટ ન કીધો, એમ ઉમાશંકરે લખ્યું છે. મૂળ વાત આપણે રાષ્ટ્રવાદ, ગાંધી અને રવીન્દ્રની ચર્ચા કરતા હતા એમાંથી નીકળી હતી. રોલાંએ સૂચવેલું કે તમારે રવીન્દ્રનાથના વિચારો લક્ષમાં લેવા જોઈએ. કાકાસાહેબે રોલાંને લખ્યું (ભાઈ ત્રિદીપ) - અમે વિદ્યાપીઠમાં એ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે લણાવીએ છીએ.

તો, આ જે સ્પિરિટ હતો તેના અનુસંધાનમાં હું મને જોઉં છું. તેમ કરતાં જય પ્રકાશના આંદોલનમાં જોડાવાનું થયું તો કૃપાલાણીને લાંબો સમય સેવવાનું પણ બન્યું. ઐશ્વર્યની આ સિવાયની કોઈ વ્યાખ્યા હોય તો હું જાણતો નથી. એક વાત કહું, કૃપાલાણી દાદાની. એક વાર અમે સાથે કંઈક વાંચતા હતા ને વાત નીકળી હશે. દાદા કહે, મને સમજાતું નથી કે અમને 'પોલિટિકલ સફર' (રાજકીય રીતે જેમને વેઠવું પડ્યું હોય એવા) કેમ કહે છે. We enjoyed it. કૉલ સાંભળી લડતમાં કૂદી પડ્યા વિના રહેવાયું નહીં. જેલમાં ગયા ને જીવનનો આનંદ લૂંટ્યો, કેમ કોઈ એ સમજતું નથી ? દાદાએ ૧૯૭૬માં હું વડોદરા જેલમાં હતો, ત્યારે મને પત્ર લખેલો, પોતાના હસ્તાક્ષરમાં - સત્યાસીમે વરસે. બહુ સરસ લખ્યું હતું એમણે. પહેલાં જ વાક્યોમાં બિલકુલ પર્સનલ ટચ : હું જાણું છું, જેલમાં

બહારના સંપર્ક માટે લોક કેટલું તરસે છે. પણ લખતાં વાર થઈ, અંગત પત્રની ટેવ છૂટી ગઈ છે. કેમ કે મારા અને સુચેતાના મિત્રો સહિયારા હતા, એ અમારાં બેઉ વતી પત્ર લખતી. પણ આગળ ચાલતાં એ મોટા ફલક પર જતા રહ્યા કે તમે મિત્રો જેલમાં છો. પણ ખરી વાત એ છે કે તું નાની જેલમાં છે, અને હું મોટી જેલમાં, એટલે આપણે એક જ કંપનીમાં છીએ અને સોબતમાં રસ્તો મોજથી કપાશે. મૂળ અંગ્રેજીમાં લખાયેલું એ અન્તર્દેશીય તો બહુલભાઈ (ત્રિપાઠી) લઈ ગયા, વિજયા મહેતા કટોકટીના પત્રો સંપાદિત કરતાં હતાં, એમને માટે. આ તો માત્ર સ્મૃતિ પરથી સાર કહું છું. પણ વાત હું જીવનના આનંદની કરતો હતો. જય પ્રકાશ બિહારના કારમા દુર્લિક્ષમાં કામ કરતા હતા. વચ્ચે-વચ્ચે ઘક્કા મારવા પડે એવી એક ચાલચલાઉ કારમાં, ગામોગામ, ઠામોઠામ રૂબરૂ તપાસને ધોરણ રાહત જોગવવા સારુ દેખીતું કષ્ટ લઈને કોશિશ કરતા હતા. કુમાર પ્રશાન્ત કહે કે એ દિવસોમાં એક વાર જેપીને ગણગણતા જોઈને મેં પૂછ્યું, શું ગાવ છો. જેપીએ જવાબમાં ટાંકેલી પંક્તિ હતી કે મસ્તી કા આલમ સાથ ચલા.

જે વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓમાં હું ઉત્તરોત્તર ઠરતો ગયો, મારા ગ્રંજ્યુએશનની વાત તો કરી, બીજનિક્ષેપનો વિચાર કરતાં પાછળ ફરીને જોઉં છું તો વલ્પપના સાબરમતી આશ્રમની એ વિચારશિબિરનું સ્મરણ થાય છે, જેમાં દાદા ધર્માધિકારીનાં સળંગ વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં. શ્રોતાઓમાં પંડિત સુખલાલજી, ઉમાશંકર જોશી, મનુભાઈ પંચોળી, વજુભાઈ શાહ, નારાયણ દેસાઈ, પ્રબોધ ચોકસી સહિતની એક આખી નક્ષત્રમાળા હતી. પંડિતજીએ પાછળથી એક વાર કહેલું કે જેના શ્રવણે કરીને આપણે શ્રાવક થઈએ એવાં વ્યાખ્યાનો એ હતાં. શાસન અને સમાજના સંદર્ભે નવવિધાનની ચર્ચા કરતાં, ક્રાન્તિ-આરોહણલક્ષી વ્યાખ્યાનો એ હતાં. દાદાએ જે મુખડો બાંધ્યો હતો, એ આ લખતી વખતે કાનમાં ગુંજે છે. એમણે બે ઉપનિષદ્-વચનો સંભારીને સહજીવનની માનવમથામણ વિષયક વિવિધ અભિગમોની ચર્ચામાં જવું પસંદ કર્યું હતું. પહેલું વચન હતું કે એકાકી ન રમતે, એકલા ગોઠતું નથી. અને બીજું વચન હતું કે દ્વિતીયાત્ મયમ્, જ્યાં બીજું જણ ફૂટી નીકળે ત્યાં કમઠાણ, કમબખ્તી ! (સાર્ત્રભાવા કહેશે કે આ 'અધર' તે 'હે'લ' છે.) તો, સાથે રહેવાની, સહવાસ - સહવિકાસની મનુષ્યજાતિની મથામણ, પારસ્પર્યની કોશિશ, એ માટે સંસ્થાબાંધણી, એમાં વળી વિચારધારાની રમઝટ એવી એક સમગ્ર ચર્ચા આવતી કાલને અનુલક્ષીને એમાં હતી. માનવસભ્યતા સમસ્તનો મોટો ફલક હતો. બ્રિટિશ તંત્રી અને રાજપુરુષ રિચર્ડ ક્રૉસમેનની 'ગર્વમેન્ટ ઍન્ડ ગવર્નર્સ' જેમ વિવિધ

રાજકીય વિચારો અને સંસ્થાઓની નાગરિક પ્રવેશિકા જેવો સીમિત નહીં. એકલા ગોઠે નહીં અને બેકલા, અનેકલા અરસપરસ જામે નહીં. તો, આ જે પારસ્પર્ય, એ માટે તમને કેવું શાસન જોઈએ, કેવો સમાજ જોઈએ. દર્શકે, જૂનાં ભજનો નગદનાણું છે એમ કહીને મજાનો દાખલો આપ્યો છે. ગંગાસતીએ પુત્રવધૂ (છેલ્લા સંશોધન પ્રમાણે વડારણ) પાનબાઈને કહ્યું કે રમવાને આવો મેદાનમાં, તમને બતાવું નવલા દેશ. અને આ 'નવલ'ની વ્યાખ્યા ? તો કહે, - નહીં વરણ, નહીં વેશ. અધ્યાત્મની વાત નથી આ. દિલીપ ચિત્રેના તુકારામ કહે તેમ યાંચી દેહી યાંચી ડોળં.

તમે કેમ વિખૂટા - એલિયેનેટ્સ અનુભવો છો તમને ? પારસ્પર્ય, મનુષ્ય ને મનુષ્ય, પ્રકૃતિ, મનુષ્ય ને શાસન, સૌને કેમ અનુભવાતું નથી? માર્ક્સના આખા ઇઝમમાં તો હું નથી જતો. પણ જેને માર્ક્સવાદપૂર્વ માર્ક્સ કહેવાય છે, ૧૮૪૪ની હસ્તપ્રતોએ ખ્યાત, એનો ઘક્કો - એની ચાલના હતી તો આ જ મુદ્દે, એટલે કે એલિયેનેશનના મુદ્દે. ગાંધી તો ક્રિયાના માણસ. એમણે કહ્યું કે આપણે જ્યારે કામ સાથે, હેતુ સાથે જોડાઈએ છીએ ત્યારે વિખૂટાપણું અનુભવાતું નથી. રવીન્દ્રનાથ કહેશે કે યુક્ત થવું તે મુક્ત થવું છે. 'એકાકી ન રમતે' અને 'દ્વિતીયાત્ ભયં' એ ઉખાણું છોડાવવાનો જનપથ ને રાજપથ યુક્તતાગર્ભ મુક્તિનો ને મુક્તિગર્ભ યુક્તતાનો સ્તો છે.

યુક્તતા-મુક્તતાની આ સર્જનરમણામાં મનુષ્યજાતિએ, કહો કે મનુષ્યસમાજે, નિપજાવેલી સંસ્થાઓ ધર્મ, મિલકત અને રાજ્યની છે. ત્રણેયે મનુષ્યના સંગોપન-સંવર્ધનમાં ખાસી ભૂમિકા ભજવી છે. અને હા, એમણે આપણને પજવ્યાં નથી એવું પણ નથી. 'શૉર્ટ્ ઝૂગમેન્ટ્સ ઑફ માઇ સૉગ'ને 'ફાઈનર મેલડી'માં ઢાળવામાં એ સહાયક નીવડેલ છે, તો ગતિરોધક પણ નીવડેલ છે. ધર્મ જ તમે જુઓને, માર્ક્સ કહેશે, એ તો દલિતદમિતનો ઉનો ઉનો નિસાસો ('સાઇ ઑફ ધ ઑપ્રેસ્ડ ક્લીયર') છે, હૃદયહીન વિશ્વનું એ હૃદય છે. પણ, પરિણામે છે શેમાં - લોકોને ઘેનગાફેલ રાખતા અફીણમાં, માર્ક્સે કહ્યું, 'ઓપિયમ ઑફ ધ પીપલ.'

મુદ્દે ધર્મ, મિલકત અને રાજ્ય આ ત્રણે એવા ઘણી છે, શું કહું એમને વિશે, ભાંગવાડી લિંગ્વા ફાન્કામાં કહું તો ત્રણે ઘણીઓને ઘાકમાં રાખવાના છે. ક્યારેક, કોઈ તબક્કે એમણે આપણી સુવિધા સાચવી વિકાસની આસાએશ અને મુક્તિનો અહેસાસ આપ્યો હશે. પણ મજલ લાંબી છે અને હર માંચી મુકામે છોડાવવા જોગ જરાજીર્ણ કે નવા અવરોધો અપરંપાર છે.

નમૂના દાખલ, ધર્મની જ વાત કરું તો હમણેના મહિનાઓમાં બહુ ગાજેલ વસ્તુ 'મહાત્માની પાછળના મહાત્મા' છે.

તખતાલાયકી અને અભિનયપટુતાએ શોભતું આ નાટક તમને મોહી પણ લે. અને વાત પણ સાચી કે ગાંધીજીવનના એક નિર્ણાયક તબક્કામાં કવિ રાયચંદલાઈ (લક્તોના શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)ની ખાસી કુમક પણ રહી છે. આત્મકથામાં એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પણ છે. પણ દુનિયા જે મહાત્માને ઓળખે છે એ તો, એક રીતે, ‘પાછળના મહાત્મા’ની વંડી લાંઘી ગયેલા હોઈ ઓળખે છે.

૧૮૯૩-૯૪ એ જે ગાંધીના જીવનનો ગાળો છે એ ધર્મખોજનો છે, પણ તે નરીનકરી ધર્મખોજનો નથી. અથવા તો, એ ધર્મખોજ તમે જેને પરંપરાગત કહો એવી પણ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ‘કોમ’ને, સૌ હિંદીજનોને બ્રિટિશ નાગરિકને નાતે રક્ષણ અને અધિકાર મળે એ માટેની સંઘર્ષમથામણનો એ ગાળો છે. અને એમાં વાંચવાનું બને છે તોલ્સ્તોયકૃત ‘કિંગ્ડમ ઓફ ગોડ ઈઝ વિધિન યુ’ (વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે) અને ઉજાસ ઉજાસ થઈ જાય છે. પોતાને જે દેખાતા જેવું હશે એનો જાણે કે પોહ ફાટે છે. તોલ્સ્તોયનું ખ્રિસ્તમતનું અર્થઘટન એક પ્રેમધર્મ તરીકેનું છે. દુર્લિક્ષમાં કામ કરવા ગયા છે, પ્રેમના પ્રત્યક્ષ અમલની લહેમાં. પણ ત્યાં શું જુએ છે ? દુષ્કાળગ્રસ્ત સૌ ખ્રિસ્તીઓ, ને ભરદુર્લિક્ષે એમનું શોષણ કરનારા શાહુકારોયે ખ્રિસ્તી - રે, રાજા (ઝાર) પણ ખ્રિસ્તી, ને શાહુકારોનું ને એનું મેળાપીપણું : આ પ્રત્યક્ષ કાર્યઘડકો પ્રેમધર્મના મુમુક્ષુ યાત્રીને, તોલ્સ્તોયને, એવો વિચારઘડકો, દિલોદિમાગી ઘડકો આપે છે કે એમને સારુ રાજ્યની વિવેચના (critique) દુર્નિવાર બની રહે છે. અને એ સ્તો પ્રેમધર્મી ગાંધીને દક્ષિણ આફ્રિકી મથામણમાં, એક રીતે તાળો મેળવી આપતો ઉજાસ છે. તો, ધર્મખોજ રાજ્ય, સમાજ, અર્થસત્તા અને ખુદ ધર્મસંસ્થા પરત્વે આલોચનાવિવેક જગવે અને સક્રિય નાગરિકતારૂપે પ્રગટ થવા કરે એ તોલ્સ્તોયવિચાર અને ગાંધીજીવનનો વિશેષ છે. ધર્મ, મિલકત અને રાજ્ય પરત્વે આ જે આલોચનાવિવેક અને એ વિચારવિવેકનું સક્રિય નાગરિકતા સાથેનું જે સંઘાન એને હું ‘એકાકી ન રમતે’ અને ‘દ્વિતીયાત્ ભયમ્’ના વારણ અને ઉત્તર તરીકે જોઉં છું.

ધર્મખોજે પ્રગટાવેલી અને ધર્મતત્ત્વે ઉજાચેલી આ જે સક્રિય નાગરિકતા, એ ક્યાં ક્યાં ને કેવી રીતે પ્રગટ થવા કરતી હશે, ન જાને ! નાનો હતો અને સાંભળ્યું કે ગાંધીજી રાજાના દરબારમાં - રાજાની પાટીમાં - ઠેઠ હિંદી ઢબે, એમની હંમેશની (મીની ધોતીશુદા) ઢબે પેશ આવ્યા ત્યારે ચિત્ત ગર્વથી ઉભરાઈ ગયું હતું. એક તરેહનો રાષ્ટ્રવાદી જોસ્સો અનુભવ્યો હતો કે જુઓ રાજા જેવા રાજાને કેવું બતાવી દીધું. સમજણો થયો, ઈચ્છું કે હજુ એ પ્રક્રિયા ચાલુ હોય, ત્યારે મેં જોયું કે આ પોષાકની ચાલના રાજાને બતાવી દેવાની નથી, પણ દેશના

જનસાધારણના સુખદુઃખના સહભાગી તાદાત્મ્યની છે. એમાં દર્પ નથી, જનસામાન્ય સાથેના તાદાત્મ્યની સ્વદેશવત્સલ ભૂમિકા એની પૂંઠે છે. રાષ્ટ્રવાદનો આપણો વિમર્શ આખો બદલાઈ જાય એવી વાત આ તો છે. જનસામાન્ય જોડે એ યુક્ત થયા તે સાથે મુક્ત થયા, રાષ્ટ્રપિતા હશે પણ રાષ્ટ્રવાદી ન થયા.

રાજ્યશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે, પહેલા વરસમાં નાગરિકશાસ્ત્રથી માંડીને છેલ્લા વરસમાં ભારતીય રાજકીય વિચાર ભણાવવા દરમિયાન વર્ગમાં જે વાતો કરવાની થઈ, નવનિર્માણ વાંસોવાંસ ગાંધી શાન્તિ પ્રતિષ્ઠાન કેન્દ્રમાં ગુજરાતના રાજકીય વૈચારિક ઘડતરના તેમ રાજકીય ચિંતનના જે અવિધિસરના વાર્તાલાપો ચાલ્યા - કૉલેજમાં વ્યાખ્યાનો દરમિયાન એ ‘ગાળાની કેટલીક ફિલ્મો વિશે વાત કરવાની બની, ‘સાઉન્ડ ઓફ મ્યુઝિક,’ ‘ઝિવાગો’, ‘માઈ ફેર લેડી’, આજે મને લાગે છે, કોઈને કોઈ રીતે એ વંડીઠેક મહાત્માનાં વાર્તિક હતાં.

હમણાં જે ઘણી ગણાવ્યા એમને ઘાકમાં રાખવાની પ્રવૃત્તિઓ - પછી તે લોકઆંદોલન હોય, લોકસમિતિ કે પિ.યુ.સિ.એલ. હોય અગર સેક્યુલર લોકશાહી આંદોલન (એમ.એસ.ડી.) - જે વિચારમાંથી આવેલ છે એ પણ સ્કુટ કર્યા વિના આપણાં કામોમાં નકરા જોશે નહીં અટકતાં ઉલ્લાસ જામવાનો નથી. નસીબદાર હતી આગલી પેઢીઓ, એમની વચ્ચે આચાર્ય જાવડેકરથી માંડી દાદા ધર્માધિકારી સહિતની નક્ષત્રમાળા હતી. જે વિચારો મને સ્પર્શતા ગયા, સમજાતા ગયા, પાકતા ગયા, એમનું શોધન ને સમશોધન થતું ગયું તે મેં ‘તોલ્સ્તોયથી ગાંધી’, ‘સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ તમામ, એક માનવી જ કાં ગુલામ’, ‘ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો’ - ‘સ્વર્ગમાં બાકી કશી ચારો જો નવજવાં’ આદિ વ્યાખ્યાનશ્રેણીઓ મારફતે સૌ સમક્ષ મૂકવાની કિંચિત કોશિશ કરી છે. હવે પછી ‘ભારતવર્ષની સ્વરાજસાધના’માં એ દોર નવેસર, જુદેસર પણ આગળ ચાલશે એવો ખ્યાલ છે.

મિત્રોએ આ અવસર ઊભો કર્યો, મને આરોપીના પાંજરામાં ખડો કર્યો - જે જરૂરી હતું, છે અને રહેશે - દિલની વાતોને હિંસાબે અને પ્રેમની છાલકે, એ મને ઘણું ગમ્યું. તમે મને આ પ્રીતિ રાશિ અણચિંતવ્યો આપ્યો - અને એ મારે માટે જ છે એમ સ્પષ્ટ સાગ્રહ કહ્યું એ માટે હું હૃદયથી ઋણી છું. પણ ભાઈ, હાલ તેનાથી યુક્ત હું તમને બીજું શું કહું, સિવાય કે યુક્તતા અને મુક્તિનો મારો પોતાનો લય છે.

ધન્યવાદ.

શબ્દાંકન : રીતિ શાહ

સૌજન્ય : “નિરીક્ષક”, 01 ઑગસ્ટ 2020; પૃ. 10-12

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

ડૉ. રજની પી. શાહ (આર.પી. - ન્યુ યોર્ક)

રજૂ કરશે

“સ્નોમેન, બુકાની અને અન્ય નાટકો”

તારીખ 05 સપ્ટેમ્બર 2020

સમય : 14:00 GMT : 18.30 IST : 09:00 USA Eastern Daylight Time

Google Meetને ધ્યાનમાં રાખી આર.પી. એમનાં નાટકોનાં અમુક પસંદ કરેલા સંવાદો રજૂ કરશે. થોડી ચર્ચા કરશે. સાથે સાથે અમેરિકામાં પોતે જોયેલાં નાટકોના દ્રષ્ટાંતો આપશે.

જો ટેકનિકલી થઈ શકશે તો એમનાં ભજવેલાં નાટકોના ઓરિજિનલ એક્ટરોને અલગ અલગ સ્થળોથી એમના સંવાદો આ ગૂગલ.મીટમાં રજૂ કરવા નિમંત્રણ મોકલશે.

આ પ્રયોગ ૫૦થી ૬૦ મિનિટનો થશે.

કોમ્પ્યુટર કે લેપટોપથી આપેલી લિન્ક પર ક્લિક કરીને Google Meetમાં સીધો પ્રવેશ મેળવી શકાશે, પરંતુ આઈપેડ કે મોબાઈલ ફોન જેવાં નાનાં સાધનો પર અગાઉથી Google Meet એપ ઈન્સ્ટોલ કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

Link: <https://meet.google.com/aep-shiz-arh>

વાચકજૂથના સભ્યોને તેમ જ બીજાત્રીજા મહેમાન મિત્રોને પણ એમના કોમ્પ્યુટર કે આઈપેડ જેવાં સાધનોમાં અનુકૂળ હોય તો Google Meet ઈન્સ્ટોલ કરવાનું સૂચવીએ. અન્યથા અહીં આપેલી લિન્ક પર ક્લિક કરવાથી Google Meet તમને દાખલ પણ કરશે. આમ વગર ખાતાએ તમે આ બેઠકમાં પ્રવેશી શકશો. શુભ કામનાઓ.

કોરોના: આતંકની વચ્ચે આત્મ-મંથનનો અવસર

• આશા બૂચ

કોરોના વાઈરસે કાળો કેર વર્તાવ્યો, દુનિયાના મોટા ભાગના દેશોમાં લૉક ડાઉન-તાળાબંધી થઈ, હજારોના જન ગયા. ઘણી ખરી સરકારી કચેરીઓએ સાચા આંકડા છુપાવ્યા. સરકારી અધિકારીઓએ વૈજ્ઞાનિકોની અને મૅડિકલ સાયન્સના ધુરંધરોની સલાહ એક કાને સંભાળી, પોતાના રાજકીય હેતુઓને પોષે તેવી માન્ય રાખીને બાકીની સલાહોને ‘અર્થકારણને પુનઃજીવિત કરવાના ઉમદા હેતુસર બીજા કાનેથી કાઢી નાખી. આવું તો ઘણું છેલ્લા છએક મહિનામાં બની ગયું.

જે દેશોએ હડાપણ વાપરી લૉક ડાઉન વહેલું અજમાવ્યું, ટેસ્ટિંગ-ટ્રેસિંગ-ટ્રેકિંગની વ્યવસ્થાને પણ ચાલતી-દોડતી કરી અને તેને પરિણામે જનહાનિનો માર ઓછો ખાધો, એ દેશોએ હરખભેર લૉક ડાઉન હળવું કરીને જીવન રાબેતા મુજબ કરવા પગલાં ભર્યાં. પણ એમ આ દૈત્ય ગાંજ્યો જાય તેમ નથી. બિલાડી જોઈને જેમ ઉંદર દરમાં પાછો પેસી જાય તેમ એ દેશોમાં કોરોનાસંક્રમિત કેસની સંખ્યા વધતાં લોકોને ફરીને પોતપોતાની ગુફાઓમાં પાછા છુપાઈ જવાની ફરજ પાડવામાં આવી રહી છે. ગોડ, અલ્લાહ, ભગવાન, વાહે ગુરુજી બધાને પૂછ્યું, ‘આ ઉપાધિ ક્યારે ટળશે?’ બધાએ ખલ્લા ઉલાળી, હાથ પહોળા કરીને એકબીજા સામે જોઈને મૉન સેવ્યું. એટલે હવે ઘરમાં બેઠા કોરોનાની દેણગી વિષે બમણા જોરથી વિચારો આવવા લાગ્યા. તેમાંના કેટલાક પ્રસ્તુત છે.

સુપર માર્કેટમાં કામ કરનારાઓને ‘હીરો’ ગણીને ખૂબ નવાજ્યા એ વાજબી છે. ઘેરબેઠાં નોંધાવેલી વસ્તુઓ આપી જાય, ક્લિક અને કલેક્ટથી આપણે પણ માર્કેટમાં પ્રવેશ કર્યા વિના કરિયાણું લાવી શકીએ અને બે મીટરનું અંતર રાખી, મુખવટો પહેરીને લહેરથી ખરીદી કરી શકીએ એ કંઈ ઓછા નસીબની વાત નથી. પરંતુ નાના વેપારીઓ, છૂટક કામ કરનારા અને સ્વરોજગારીથી પેટ ભરનારાને દેવાળું કાઢવાનો, નોકરી ગુમાવવાનો અને ધંધા બંધ કરવાનો વારો આવ્યો. એ હકીકત બતાવે છે કે કોર્પોરેટ ધંધાઆધારિત અર્થવ્યવસ્થાના ચક્રમાં ગોઠવાઈ ગયા હોય, તેમને જ જીવવાની તક રહેશે.

અસમાનતાના આટાપાટા

બીજી એક હકીકત નજરે ચડી આવી તે એ કે શહેરો અને ગીચ વસતી ધરાવતા લતાઓમાં રોગ ઝડપથી ફેલાયા. ભૂતકાળમાં ખેલાયેલાં મોટા યુદ્ધો અને આજની નાની લડાઈઓ ટાણે પણ એ જ હાલત થતી જોઈ છે. તો ઔદ્યોગિકીકરણ અને શહેરીકરણની ઘેલછામાં ગામડાં ભાંગ્યાં ત્યારે ભવિષ્યમાં શહેરી ગીચ વિસ્તારમાં સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્ય જાળવવાં મુશ્કેલ બનશે એ વિચાર નહોતો આવ્યો? અમસ્તું પણ ટૉલ્સ્ટૉયને જ્યારે તેઓ પોતાના વતનને છોડીને મોસ્કો જઈને

વસ્યા ત્યારે ભાન થયેલું કે શહેરમાં વ્યાપેલી ગરીબી ઘણી ભૂંડી હોય છે.

હજુ એક વધુ સત્ય ઘણું દબાવવા છતાં છતું થયું. આર્થિક, સ્વાસ્થ્યને લગતી અને સામાજિક અસમાનતાઓ તથા જાતિ, જ્ઞાતિ અને ધર્મના આધારે રચેલા ભેદભાવોને કારણે લાભથી વંચિત પ્રજામાં મૃત્યુની સંખ્યા વધુ છે, એ હકીકત ઊડીને આંખે વળગી. આ વાત અન્યાયી આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થા રચતાં પહેલાં કેમ ન સમજાઈ?

મનનું પર્યાવરણ સ્વચ્છ થશે?

પર્યાવરણ અને પ્રદૂષણને આ રોગ સાથે જોડવામાં આવે છે. લૉક ડાઉનના આદેશનું પાલન કરવાને કારણે વાહનોની ભાગભાગ ઓછી થઈ અને રસ્તાઓ ધૂંધળા હતા તે સાફ દેખાવા લાગ્યા. પ્રાણી-પક્ષીઓ છૂટથી ફરતાં દેખાયાં. આજે જીવન પદ્ધતિના સુધારા પર જોર મુકાય છે, તો શું એ વિષે આપણે પહેલાં અજાણ હતા?

એક સમાચાર સાંભળ્યા, યુનાઈટેડ કિંગડમમાં ૩ લાખ લોકોએ ધૂમ્રપાન છોડ્યું અને બીજા પણ કોશિશ કરે છે. શુભ સમાચાર. ઘણા લોકો વજન ઘટાડવા કૃતનિશ્ચયી બન્યા છે. એ અેથીય વધુ આવકાર્ય સમાચાર. જ્યારે પબ, ક્લબ, સિનેમા અને રેસ્ટોરન્ટના દ્વાર ખુલશે ત્યારે તેમની પ્રતિજ્ઞા જળવાશે? જે સમાજમાં આત્મસંયમ અને વ્રત પાલનનો ખ્યાલ જમાનાઓથી બારી બહાર ફેંકાયેલો છે એવા ભૌતિક સુખ પાછળ દોડનાર પ્રજાને લીધેલ નિર્ણયો પાળવામાં મુશ્કેલી નડશે. વધુને વધુ સરકારી નિયંત્રણોની જરૂર છે કે સારાસારનો વિવેક કેળવી શકે તેવી સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવતી પ્રજાની?

આજકાલ ઘરની અંદર અને બહાર સફાઈ પર ખૂબ જોર અપાય છે. દરિયા, નદી, હવા, શેરીની સડકો, જાહેર રસ્તાઓ સાફ થયાં જણાય છે. આનું ભાન પહેલા કેમ નહોતું થયું?

ખોરાક આ વાઈરસના ફેલાવાનું નિમિત્ત છે, એવી ધારણા છે. જ્યાં ફરીને આ રોગે દેખા દીધી છે ત્યાં પણ કતલખાનાં અને નિરામિષ વાનગીઓનો વિક્રય કરનારાઓ પર પાબંદી લગાવવી પડી છે. માનવજાત ક્યારે બને તેટલા વધુ પ્રમાણમાં શાકાહારી બનવા તરફ વળશે? હજુ આનાથી વધુ કપરો કાળ આવે તેની રાહ જોવી પોસાય તેમ નથી.

આર્થિક-સામાજિક પરિવર્તન

આમ જુઓ તો સ્વાસ્થ્યને લગતી કટોકટી સર્જાઈ, પણ તેની અસર આર્થિકની માફક સામાજિક ક્ષેત્રે પણ પડી. એક તરફ લોકો ઘરમાં રહીને કસરત કરે, ગાયન-વાદનથી એકબીજાને મનોરંજન કરાવે, જેને કદી પહેલાં જોયા પણ ન હોય તેવા પડોશીઓ મદદ કરવા દોડી આવે એવું સરસ માનવતાભર્યું વાતાવરણ ખડું થયું છે. તો બીજી બાજુ કેટલાક લોકો ડ્રગ્સ

વધુ લેવા લાગ્યા, ઘરેલુ હિંસાની સંખ્યામાં વધારો થયો એવા સમાચાર પણ છે. જે લોકોને કોરોના વાઈરસે કાળના ખપ્પરમાં હોમી દીધા, તેમની ખોટ તો પુરાશે નહીં. બાકીના બેત્રણ પેઢી સુધી આર્થિક સંકડામણનો અનુભવ કરશે તેમ બને. નાના ઉદ્યોગો અને વેપાર-ઘંઘા પડી ભાંગશે. એરલાઇનથી માંડીને કાર બનાવનારી ફેક્ટરીઓ બંધ પડશે (શસ્ત્રો બનવનાર કારખાનાઓનું શું થશે તે વિષે સરકાર મૌન છે તે નોંધવું રહ્યું) અને એવા તો કેટલાય વ્યવસાયોમાં મંદીને કારણે બેકારી આવશે.

આટલું ઓછું હોય તેમ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં વિકાસમાં પ્રગતિ થવાને કારણે ડ્રાઇવર વિનાની કાર અને આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ આવશે એટલે દુનિયા બેકારોથી બેહદ ભૂરી રીતે ઘેરાઈ જશે. તો એટલી મોટી સંખ્યાના શિક્ષિતોને સંસ્કૃત કરવા કોણ બીડું ઝડપશે?

મોટા અભિશાપની ઓથે નવી તકો

જો કે કોરોનાદેવીએ બધું જ ભૂરું નથી કર્યું. ઘેર રહીને કામ કરવાના આદેશ અને શાળા-કોલેજો-ઓફિસો બંધ હોવાના ઘણા ફાયદાઓમાંનો એક, પતિ-પત્ની અને બાળકો એક બીજાંના કામના પ્રકાર, એ કરવાની રીત અને એ માટે જરૂરી લગન, ખંત અને મહેનતથી વાકેફ થશે. પરસ્પર માટે સમજણ કેળવાશે, આદર વધશે અને સંવાદિતા આવશે. પાડોશીઓ અને કુટુંબીઓની લાગણી અને સહવાસનું મૂલ્ય સમજાવા લાગ્યું છે. સબંધીઓ સમય કાઢીને એકબીજાનો સંપર્ક કરી હાલચાલ પૂછે એ હવે નવી ઘટના ગણાય, પણ ચાલુ રહે તેમ પ્રાથમીએ. અરે, કેટલાકમાં રમૂજવૃત્તિ ખીલી, પ્રાણાયામ અને માઈન્ડફુલનેસનો પ્રચાર વધ્યો એ જેવી તેવી સિદ્ધિ છે?

ખરું જુઓ તો જીવન જીવવા બહુ જ થોડી વસ્તુઓની જરૂર છે એ સમજાઈ ગયું, પરંતુ માણસ શું કાયમ માત્ર પાયાની જરૂરતો પર જીવશે? આનંદ-પ્રમોદ, તહેવાર-પ્રસંગોની ઉજવણી વિના જીવન નીરસ બની જાય. તો એ માટે મધ્યમ માર્ગ શોધવો રહ્યો. ફાસ્ટ ફૂડ, તૈયાર ભોજન અને બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીના ખોરાક વિના જરૂર ચાલશે તે સ્વીકારવું જરૂરી થશે. બીજી મહત્વની વાત : કપડાં, ઘરેણાં અને બીજી અંગત વસ્તુઓ જરૂર પડ્યે જ ખરીદવી- નહીં કે નવરા બેઠા છીએ, સમય પસાર કરવા શોપિંગ સેન્ટરમાં આંટા મારતાં સેલના પાટિયાં ઝૂલતાં જોઈ મન લોભાઈ જાય.

સવાલ થાય કે કોરોના પછીના યુગમાં આપણી આદતો અને અભિગમ બદલશે? ઘણી મહામારીઓ-આફતો આવી અને ગઈ, હવે જો આપણે તેમાંથી કઈ ન શીખીએ તો આ હવે છેલ્લી તક છે જાતને સલામત અને જીવિત રાખવાની — એ શું નહીં સમજાય?

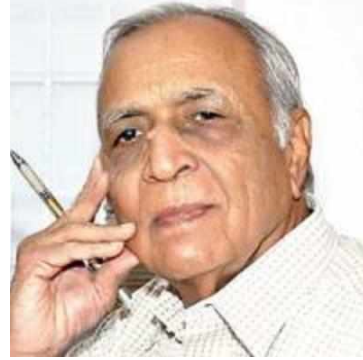
‘શ્રાવણી પૂર્ણિમા’નું ત્રિમુખી મહાત્મ્ય

જયંત મેઘાણી

ભોળાભાઈને પણ યાદ કરવાનો આ દિવસ છે.

બાવીસ વરસ પહેલાં એક યોગ એવો થયો કે એમની વરસગાંઠ (7 ઓગસ્ટ) અને રવીન્દ્રનાથની પુણ્યતિથિ (શ્રાવણી પૂર્ણિમા) પણ એક દિવસે, અને એ મારી પણ જન્મતિથિ (શ્રાવણી પૂર્ણિમા) હતી. આ યોગની ખુશાલીના મારા બે અક્ષરોના ઉત્તરમાં જે ઉપહાર પામ્યો હતો એ વહેંચીને એમનો આ જન્મદિવસ ઊજવું.

એમણે લખ્યું : “મારો જન્મદિવસ, મેં 65મામાં પ્રવેશ કર્યો, શ્રાવણી પૂર્ણિમાનો એ દિવસ, એ તમે 60 પૂરાં કર્યાનો હતો. અને રવીન્દ્રનાથની પુણ્યતિથિ. આપણે કેવાં કેવાં અદૃષ્ટ છતાં જાણે સ્પર્શ્ય સૂત્રોથી જોડાતા હોઈએ છીએ! આપણે જ્યારે હવે ઉત્તરવયમાં છીએ ત્યારે જન્મદિને પાછા વળીને

જોઈએ છીએ. એવે વખતે રવીન્દ્રનાથની આ પંક્તિઓ સ્મરણમાં ગુંજે છે કે જીવતે જગતે આપણને એટલું બધું આપ્યું છે કે શું નથી મળ્યું એનો હિસાબ કરવા મન રાજી થતું નથી.”

પછી એ બંગાળી કાવ્ય

મારે માટે લિપ્યંતર કરીને ઉતારે છે :

કી પાઈ નિ તારિ હિસાબ મિલાતે મન મોર નહે રાજિ.

આજ હૃદયેર છાયાતે આલોતે બાંશરિ ઉઠિછે બાજિ.

[આખું કાવ્ય અહીં નથી ઉતારતો.]

પછી લખે છે : “ચાલુ કલમે ગુજરાતી કરું છું :

શું શું પામ્યો નથી એનો હિસાબ મેળવવા મારું મન રાજી નથી.

આજ હૃદયનાં

છાયા-પ્રકાશમાં વાંસળી બજી ઊઠી છે. આ ઘરતીને મેં ચાહી છે — એ જ સ્મૃતિ બસ મનમાં ફરીફરીને જાગે છે.”

આગળ લખે છે : “ટાગોરનું આ ગીત મને ગમે છે. ગાતાં આવડતું નથી, પણ પહેલી લીટીનું ગુંજન અનેકવાર થાય. પામ્યા છીએ એ એટલું બધું છે કે ન પામ્યાની ફરિયાદ શી? ઊંડે જઈ આ શબ્દો પરમ સાંત્વના આપે છે. ટાગોરનું આ ગીત તમને હૃદયની શુભેચ્છાઓ આપતાં પાઠવું છું.”

*

એક નિબંધમાં એમણે સોનેરુનો મહિમા કર્યો હતો. મારું આંગણું પણ ગ્રીષ્મમાં એના વૈભવથી ઓપે. (અસમિયા ભાષામાં

ગરમાળાનું નામ સોનેરુ, કાકાસાહેબ લાવેલા.) મેં એ વિશે લખ્યું તો એનો જવાબ આ શબ્દોની સુગંધ લઈને આવ્યો : “તમારા ઘરના પ્રવેશદ્વારના સોનેરુની ઉળવી સુવાસ આટલે દૂર મારે નાકે પહોંચી અને પેલા જળપાત્રમાંની તેમની પાંખડીઓનો રંગ આંખે લાગ્યો. સોનેરુની એ અસર એ પછી ત્રણેક દિવસે વાયા ગાંધીનગર મારે ગામ જતાં સડકનો એક આખો પટ્ટો અત્યારે સોનેરુથી શોભિત થઈ ઊઠેલો જોતાં સઘન બનતી ગઈ છે. મેં મોટરગાડીના કાચ નીચે ઉતાર્યા એક સોનેરુને જોવા, તો ગાડી ચલાવતા મારા પુત્રે ગાડી બંધ કરી નીચે ઊતરી સોનેરુની એક ડાળખી જાણે મારી ઘેલછા પોષવા લઈ આવ્યો! તે વખતે તમે અને તમારું સોનેરુ યાદ આવ્યા. ... તમારો સોનેરુ હજુ પીળાં ફૂલ ખેરવે છે?”

પોસ્ટકાર્ડના સાંકડા હાંસિયામાં આમ લખ્યું છે : “આજે રવીન્દ્રનાથનો જન્મદિવસ છે. એકાદવાર તમારે ત્યાં રવીન્દ્રસંગીત સાંભળતાં સાંભળતાં રવીન્દ્રચર્યા કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે.”

[જયંતભાઈ મેઘાણીની ફેઈસબુક વૉલ પરથી સાલારા]

ઢાઈ અખ્ખર પ્રેમકા પઢે સો પંડિત હોય : બાબુભાઈ પટેલને લાવાંજલિ

• આરાધના લઢુ

એમની ઉપસ્થિતિમાં વટવૃક્ષની છાંય તળે હોવાનો એહસાસ થાય એવું શાંત, શીતળ, સૌમ્ય અને સરળ એમનું વ્યક્તિત્વ! મૂઢુલાષી અને મિતલાષી, એમની આંખમાંથી સ્નેહ સતત ઝરે. જેને જુવે એને પોતાના કરી લે. કોઈ વ્યક્તિ સાથે એ અજાણ્યા તરીકે ન વર્તે, સૌ એમને માટે ચિરપરિચિત અને સૌ માટે સરખો સ્નેહ. ન કોઈ ગુરુ, ન કોઈ અધ્યાત્મની ભારેખમ વાતો, ન કોઈ વાંચન-મનનનો ભાર, છતાં એમને જીવનનો સાર સહજપણે સમજાઈ ગયો છે એવી પ્રતીતિ એમને મળનારને તરત જ થાય. બાબુભાઈ પટેલ - એ નામના વ્યક્તિઓ તો દુનિયામાં હજારો હશે, પણ એ હજારોમાં એક હતા. ૧૦મી જુલાઈ, ૨૦૨૦ની સવારે, ૮૯ વર્ષની વયે લંડનના એમના નિવાસસ્થાને એમની આંખો સદા માટે મીંચાઈ તે પૂર્વે એ લાંબી માંદગીમાંથી પસાર થયા. મૃત્યુ સન્મુખ હતું એવા સમયમાં પણ કેમ જીવવું એ એમને જોઈને શીખવા મળે, એવું એ જીવ્યા. કહે છે કે જેને મૃત્યુ સમજાઈ ગયું હોય છે એણે જીવનનો મર્મ પામી લીધો છે. એ વાતની પ્રતીતિ બાબુભાઈને એમની બિમારી દરમ્યાન મળનાર સૌ કોઈને થઈ જ હશે.

જન્મ મોખ્ખાસામાં અને પછી ઉછેર ગુજરાતના નવસારી તાલુકાના દાંડી પંથકમાં. ત્યાંથી ફરી ૧૮ વર્ષની વયે કેન્યાના

નૈરોબી જઈને સ્થાયી થયા પછી પારિવારિક જીવન શરૂ કર્યું. 'ગવર્નર્સ કેમ્પ' માં મેનેજર તરીકેનો કાર્યકાળ એ એમના જીવનનો સુવર્ણકાળ રહ્યો. ભયીભયી પરિવાર અને વિસ્તૃત કુટુંબીઓ-મિત્રો સાથેનું એમનું ત્યાં એમનું જીવન ભરપૂર આનંદ અને સંતોષમય રહ્યું. બે દીકરીઓ (સ્મિતા અને અનિતા) અને એક પુત્ર(ચેતન)ને યુનાઈટેડ કિંગડમમાં અભ્યાસ માટે મોકલી ઉચ્ચ ડિગ્રીઓ મેળવી સક્ષમ અને સંવેદનશીલ નાગરિકો તરીકે ઉછેરવામાં બાબુભાઈનાં પત્ની સરસ્વતિબહેનનો ખૂબ મોટો ફાળો. હંમેશાં સહજ બનીને સૌને હસ્તે મોઢે આવકાર આપવો, જેને માટે જે શક્ય હોય એ કરી છૂટવું એટલું જ નહીં, કોઈને માટે કશું કર્યું એવો ભાર ન તો પોતે રાખવો અને સામેની વ્યક્તિને એનો ભાર લાગવા ન દેવો! આ દરિયાદિલી બાબુભાઈ-સરસ્વતિબહેને એમનાં સંતાનોમાં પણ સિંચી છે. સરસ્વતિબહેનની વિદાય બાબુભાઈ માટે મોટો આઘાત હતો. એમના અવસાનના દસેક વર્ષ પછી યુનાઈટેડ કિંગડમમાં સ્થિર થયેલાં સંતાનો એમને આગ્રહપૂર્વક કેન્યાથી લંડન લઈ આવ્યા, જ્યાં બાબુભાઈએ છેલ્લાં લગભગ ૧૫ વર્ષ પ્રવૃત્તિમય બનીને ગાળ્યાં.

સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ કે એના દેખાડાથી દૂર, છતાં માણસોથી એ ક્યારેય વિખૂટા નહોતા રહ્યા, માનવતાના ગ્રાસ-રૂટ્સમાં જીવતું જીવન એ જીવ્યા. નૈરોબીમાં કામ કરતા ત્યારે પણ જીવન સુખી હતું, છતાં માલદાર કહેવાય એવી આર્થિક સ્થિતિ નહોતી. તે દરમ્યાન એમને ઘેર જઈને રોકાવાનું થયું. પહેલા દિવસે ગજવામાં શિલિંગ નહોતા, પૈસા વટાવવા ટ્રાવેલર્સ ચેક લઈને ક્યાં જવું એવું એમને પૂછ્યું. એ પ્રશ્નના જવાબમાં કબાટમાંથી કાઢીને શિલિંગની નોટોની થોકડી, ગણ્યા વિના, એમણે ઘરી દીધી હતી! ગવર્નર્સ કેમ્પમાં એમની કર્તવ્ય પરાયણતાથી એમની સારી વગ, જેનો લાભ એમના મહેમાનને મળતો, એ નાતે ત્યાં વાઈલ્ડલાઈફ જોવા જનારની પણ વી.આઈ.પી. જેવી તહેનાત થતી.

એ લંડન નિવાસી થયા તે ગાળો એવો હતો જ્યારે થોડાં વર્ષ અમારો એમની સાથેનો સંપર્કનો તંતુ તૂટ્યો. પણ વાત થાય કે મળવાનું થાય તો જ મિત્રતા ટકે એવા મિત્ર એ નહોતા. વર્ષો પછી જ્યારે ફરી એ તંતુ સજીવન થયો ત્યારે જાણે ગઈકાલે જ મળ્યાં હોઈએ એવી હૂંફ અને નિકટતાથી અમે એમની સાથે ફરીથી સંકળાઈ ગયાં.

અમે સિડની સ્થાઈ થયાં પછી બે વખત બાબુભાઈએ સિડનીની મુલાકાત પણ લીધી, ત્યારે એમની સાથે ફરીથી થોડા દિવસ ગાળવાની તક મળી. સિડનીની એમની પહેલી મુલાકાત દરમ્યાન અમે એમને લઈને અહીંની રાજધાની કેનબેરા ફરવા

ગયેલાં. કારમાં લગભગ 300 કિલોમીટરનું અંતર કાપી અમે ત્યાં પહોંચીને હોટેલમાં ચેક-ઇન કર્યું. લાંબી ડ્રાઇવ પછી અમે સૌ થોડો સમય આરામ કરવાના મૂડમાં હતાં એટલે અમે હોટેલની રૂમમાં લંબાવ્યું. બાબુભાઈની નજર હોટેલના તરણકુંડ પર હતી. મુસાફરી પછી આરામ કરવાને બદલે સિતેર વર્ષના આ યુવાન સીધા ઉપડ્યા તરવા! અને એક કલાક તરીને સાંજના ફરવા જવા માટે એટલી જ સ્ફૂર્તિથી પાછા એ તૈયાર પણ થઈ ગયા! એમનો ટેનિસ પ્રેમ પણ એટલો જ જાણીતો.

એમની બિમારી છતાં એ સ્કોટિશ હાઈલેન્ડ જઈને ત્યાં હાઈકિંગ પણ કરતા. વ્યાયામ અને સ્વાસ્થ્ય વિશેની એમની સજાગતા, રમતગમત માટેનો એમનો પ્રેમ એમણે છેક છેલ્લે સુધી જાળવી રાખ્યો. લંડનમાં એ મના ટેનિસ ખેલાડી વર્તુળમાં ૮૭ વર્ષે તેઓ સૌથી યુવાન ખેલાડી હતા. મારો દીકરો લંડન અભ્યાસાર્થે ગયો, ત્યારે એમના ટેનિસ પ્રેમે એ બંનેની મૈત્રી વધુ સઘન કરી આપી. ‘ચાલ આપણે આ વર્ષે વિમ્બલડન જોવા જઈએ’

એવો પ્રસ્તાવ ‘નાનાજી’ એને કરતા. (બાબુભાઈનાં પૌત્ર-પૌત્રી સાથે મારો દીકરો વિવેક પણ એમને નાનાજી કહેતો થયો.)

માણસ માત્રમાં બાબુભાઈને રસ, બધાને યાદ રાખે. મારા માતા-પિતાને નહોતા મળ્યા. પણ મારે ઘેર સિડની આવીને મારા મોઢે મારા પરિવારની વાતો સાંભળી, પછીના વર્ષે એમને થોડા દિવસ માટે નવસારી જવાનું થયું ત્યારે સમય કાઢીને એ મારા નવસારી સ્થિત પરિવારને મળી આવ્યા અને લંડન પહોંચીને ફોન કરી મને મારાં માતા-પિતાના ખબર આપ્યા! એમનો વતનપ્રેમ છેક સુધી એમને ત્યાં ખેંચતો રહ્યો. મારી એમની સાથેની છેલ્લી મુલાકાત ૨૦૧૭માં નવસારી ખાતે થયેલી. અનાયાસ હું અને બાબુભાઈ એક જ સમયે ત્યાં હતાં. એ સીધા મને મળવા દોડી આવ્યા. એમની શારીરિક તકલીફો છતાં દર વર્ષે ગામમાં એમણે વસાવેલું ઘર ખોલીને રહેવાની એમની ઈચ્છા પૂરી કરવા એમનાં સંતાનો પૈકી કોઈક એમની સાથે ભારત જવું.

લંડનમાં એમના નિવાસે મળવાનું પણ બન્યું. અને અવારનવાર ફોન સંપર્ક થતો. એમની બિમારી સામે લડવાને બદલે એનો સહજ સ્વીકાર, શક્ય ત્યાં સુધી કોઈને પોતે તકલીફ ન આપવી

કે ભારરૂપ ન થવું એની કાળજી, અને સૌ માટેનો નિર્વ્યાજ પ્રેમ એમની વાતોમાં સાંભળવા મળતો એનાથી ક્યારેક આંખો ભીંજાઈ જતી.

દાયકાઓ પહેલાં દેશ છોડીને સમુદ્રપાર વસનાર એન.આર.આઈ. વિશે ઘણીવાર કહેવાય છે કે જે જમાનામાં આપણે દેશ છોડ્યો હશે તે જમાનાની રીતભાત-રહેણીકરણી અને વિચારોમાં આપણે થીજી જઈએ છીએ, ક્યારેક આપણને ‘જૂનવાણી’નું તહોમત પણ લગાવાય છે. આવેલાને આવકાર

આપવો, ઉદારચિત્તે સૌને સ્નેહ કરવો, પોતાનાં મૂળને ન ભૂલવાં, માતૃભાષાને પ્રેમ કરવો, કુટુંબભાવના હોવી, વ્યસનમુક્ત સાદગીભર્યું જીવન જીવવું - આ બધું જો જૂનવાણી હોય તો બાબુભાઈ સાવ ‘જૂનવાણી’ હતા. પણ એમણે અન્ય ધર્મી, જાતિ અને જ્ઞાતિના સભ્યોને પોતાના પરિવારમાં ખુલ્લા દિલે આવકાર્યા અને એમની સાથે સુમેળભર્યું જીવન જીવ્યા એટલા એ ઉદારમતના અને ‘આધુનિક’ પણ ખરા.

આપણે એવા સમયમાં જીવીએ છીએ જ્યારે સોશિયલ મિડિયા અને અન્ય પરિબળોએ મૈત્રીને કેટલાક બાહ્ય આચારોને આધીન અને સાવ તકલાદી બનાવી દીધી છે. આવા સમયમાં પૃથ્વીના બીજા છેડે વસતા કોઈક સંબંધનું ચાર દાયકા જેટલું સાતત્ય અને ઘનિષ્ટતા એમના અપેક્ષારહિત અને વ્યવહારિકતાથી પર એવા સ્નેહનું પરિણામ છે એમ સમજી છું. એમનો પ્રથમ પરિચય સાવ અનાયાસ થયેલો, વલસાડમાં વસતા એમના કોઈક સગાં મારફત, અને પછી એ સંબંધ ચાળીસ વર્ષને પાર કરી ગયો. દાંડીના દરિયાની નજીક વસેલી જાતિઓ વિશે કહેવાય છે કે એમણે દરિયાની દરિયાદિલી આત્મસાત કરી છે, એ વાત બાબુભાઈ અને એમનો પરિવાર જોતાં ચથાર્થ લાગે. જ્યારે જ્યારે એમને મળવાનું બને ત્યારે કબીરસાહેબનો દોહો ‘પોથી પઠ પઠ જગ મુવા, હુવા ન પંડિત કોય, ઢાઈ અખ્ખર પ્રેમકા પઢે સો પંડિત હોય’ જીવાતો જોવા મળ્યો એવું લાગે! બાબુભાઈને આપણા સૌના આખરી સલામ !

પ્રગટ : “ઓપિનિયન” વેબસાઈટ, 16 જુલાઈ 2020